

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/78411>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-26 and may be subject to change.

Intersectionaliteit en interferentie

Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen

Mieke Verloo

De titel van mijn leeropdracht verwijst naar 'ongelijkheidsvraagstukken' als bijzonder aandachtspunt. Mijn vakgebied is uitvinden hoe politiek en beleid omgaan met sociale en politieke ongelijkheden. Het aardige voor een wetenschapper is dat dat op zeer veel verschillende manieren gebeurt, en met verschillende graden van falen of succes. Ondanks alle verschillen van tijd en plaats zijn er systematische patronen te ontdekken. Zicht krijgen op die patronen, begrijpen waarom rond sommige ongelijkheden – maar niet rond alle – organisaties ontstaan die doordringen tot het hart van het politieke systeem, is mijn opdracht.

Als politicoloog wil ik begrijpen waarom, wanneer en hoe verschillende ongelijkheden elkaar in de weg zitten als groepen mensen pogingen ondernemen (als pressiegroep of sociale beweging, als politieke partij, als deskundigen, ambtenaren of bestuurders) om ongelijkheid te reduceren of te doen verdwijnen. Ik bestudeer hoe mensen ongelijkheden begrijpen in verhouding tot verschillen tussen mensen. Welke verschillen worden wanneer als 'onherroepelijk' gezien, bijvoorbeeld doordat de biologie als oorzaak wordt beschouwd, of doordat hun bestaan in verband wordt gebracht met de niet onderzoekbare wil van een God? Welke verschillen worden met welk gedrag in verband gebracht, en wat zijn daar

de gevolgen van? Ik ben geïnteresseerd in het proces waarin verschillen betekenis krijgen en scherp afgebakende categorieën ontstaan, die de kansen die mensen in het leven krijgen bepalen; die vorm krijgen als sociale en politieke ongelijkheden, en waaruit soms scherpe sociale antagonismen ontstaan die tot gewelddadige conflicten of acties leiden. Ik wil begrijpen waarom, wanneer en hoe verschillen tot sociale ongelijkheden worden. Wanneer wordt anders zijn of anders doen tot een probleem? Wanneer zijn verschillen tussen mensen, in wat ze doen, wat zij bezitten of wie ze zijn, de basis waarop een groep mensen anderen exploiteert of hindert in hun ontplooiing?

In deze verkorte versie van mijn oratie geef ik een overzicht van wat we al weten, presenteer ik nieuwe concepten om ongelijkheidsvraagstukken te overdenken, en geef ik aan wat interessante vragen zijn voor toekomstig onderzoek¹.

Intersectionaliteit en interferentie tussen verschillende ongelijkheden

Het fenomeen van interferentie tussen ongelijkheden wordt in wetenschappelijke termen *intersectionaliteit* genoemd (Crenshaw, 1989). In de laatste vijf jaar zijn de publicaties over intersectionaliteit verveelvoudigd. In deze publicaties vallen een paar patronen op die

problematisch zijn. De belangrijkste ervan zijn: een scheve verhouding tussen micro- en meso-/macroniveau; een scheve verhouding tussen aandacht voor onrecht en achterstand versus privilege; verwarring tussen beschrijvende en normatieve concepten in theoretisch werk; gebrek aan diepere theoretisering en vooral aan verbinding met bredere sociale theorieën. Ik geef voor elk van de problematische patronen aan op welke wijze verbetering mogelijk is.

Scheve verhouding tussen micro- en meso-/macroniveau

Het grootste deel van het huidige onderzoek is gericht op intersectionele identiteiten (Verloo, 2006; Ferree, 2009). Dit hangt samen met een sterk accent op wat Crenshaw structurele intersectionaliteit noemt: het gegeven dat interferenties tussen ongelijkheden direct relevant zijn voor de ervaringen van mensen. In de overvloed van onderzoek is een gebrek aan onderzoek of theoretisch doordenken van politieke intersectionaliteit (hoe interferentie tussen ongelijkheden relevant is voor politieke strategieën). Aangezien ik vooral kennis wil bijdragen over hoe politiek en beleid ongelijkheden behouden, bestrijden en veranderen, is echter juist dit laatste type onderzoek interessant. Er is ook pas sinds kort meer dynamisch onderzoek naar interferentie van ongelijkheden op meso- én macroniveau. Myra Marx Ferree pleit voor een interactionele benadering, benadrukkend hoe intersecties gemaakt worden, ook in bewegingen (2009). Zij plaatst een bepaalde context (de Verenigde Staten en Duitsland) aan het begin van haar onderzoek en gaat na welke krachten daarin bepaalde sociale verhoudingen en vooral ongelijkheid produceren. Daardoor komen, naast structurele ongelijkheidsverhoudingen, niet alleen groepen in beeld die onderdrukt worden of wiens kansen worden ingeperkt, maar ook groepen die privileges creëren, en

het proces van groepsvorming op zichzelf. Dit opent een veelbelovende lijn van onderzoek.

Scheve verhouding tussen aandacht voor onrecht en achterstand versus privilege

Een tweede kenmerk van het huidige onderzoek is dat de meeste onderzoekers van intersectionaliteit zich vooral richten op wat deze interferentie doet met mensen die zich op het kruispunt van twee of meer ongelijkheden bevinden in telkens de 'lagere' positie, bijvoorbeeld omdat zij vrouw zijn, *en* van Afrikaanse of Marokkaanse herkomst (in een Europese context), of omdat zij homoseksueel zijn *en* uit een sociaal milieu komen waarin lage scholing, ongeschoold werk of langdurige werkloosheid het heersende patroon zijn (Wekker, 2002). Ook werk naar intersectionaliteit op het niveau van structuren, laat eenzelfde patroon zien van aandacht voor dubbel negatieve intersecties.

Wat nog te weinig gebeurt en cruciaal is voor ons begrip van ongelijkheid, is dat er onderzoek gedaan wordt naar mensen die op verschillende dimensies van ongelijkheid juist een tegenovergestelde positie innemen in termen van macht, bijvoorbeeld omdat zij vrouw zijn maar van huis veel geld of sociaal kapitaal hebben meegekregen. Wij zouden moeten weten wanneer en tot hoever een bepaalde voordelige positie een andere ongelijkheid kan compenseren, kan neutraliseren of in een heel ander specifiek voordeel of nadeel kan omzetten. De data om dit verder uit te zoeken zijn deels wel beschikbaar, maar tot nu toe zijn dit soort vragen niet gesteld. Sterker nog, veel onderzoek naar ongelijkheid richt zich strict op één ongelijkheid, en ziet over het hoofd dat binnen een categorie die aan de lagere kant staat van deze ongelijkheid de meest zichtbare en genormaliseerde categorie veelal een categorie is die in relatie tot een andere ongelijkheidsdimensie relatief geprivilegeerd is.

Verwarring tussen beschrijvende en

normatieve concepten in theoretisch werk

Een belangrijk deel van de publicaties en het onderzoek over intersectionaliteit is theoretisch van aard. In dit werk wordt vooral doordacht hoe ongelijkheden zich tot elkaar verhouden en wat dat betekent voor ongelijkheid in de samenleving en voor onderzoek daarnaar (Hancock, 2007; Yuval Davis, 2006; Walby, 2007). Een belangrijk deel van de huidige discussie in het onderzoek op meso- en macroniveau gaat over de vraag wat de belangrijkste manieren zijn waarop de verhouding tussen ongelijkheden gedacht kan worden. Bekend is bijvoorbeeld het onderscheid tussen additieve ongelijkheid – in de zin van dubbele discriminatie als vrouw en als ‘zwarte’ – en kruispuntdenken, wat betekent dat iemand op een specifieke manier gediscrimineerd wordt of ongelijke kansen heeft omdat iemand én vrouw én zwart is (Wekker, 2002). Deze onderscheiden zijn relevant en nuttig, maar worden meestal ook normatief geïnterpreteerd, waarbij intersectionaliteit als de ‘gouden standaard’ gezien wordt, als de enig juiste manier waarop over de verhouding tussen ongelijkheden gedacht zou moeten worden (Walby, Armstrong & Strid, 2009). Ik denk dat het nodig is om een overkoepelend begrip af te spreken dat alle verschillende verschijningsvormen van interferentie van ongelijkheden dekt. Dan kunnen begrippen als additief, monodimensioneel en kruisend ingezet worden als wat ze zijn: verschillende mogelijke verschijningsvormen van interferentie. Empirisch onderzoek kan dan laten zien welke verschijningsvormen er zijn, of ze tegelijk voorkomen of niet, en wanneer ze voorkomen (Hancock, 2007).

Ik stel voor om als overkoepelend begrip *interferentie* te gebruiken. In de natuurkunde gaat het begrip interferentie over het samenvallen of juist niet samenvallen van golven (licht/geluid/water) waardoor je patronen

krijgt van versterking of hogere intensiteit op bepaalde plaatsen, terwijl er ook plaatsen zijn waar de golven elkaar uitdoven of sterk verzwakken. De verschillende vormen van interferentie kunnen dus constructief of destructief zijn. In samenhang hiermee stel ik voor om de term *intersectionaliteit* voortaan te beperken tot die vormen van interferentie die tot versterking of specificering van ongelijkheid leiden.

Gebrek aan diepere theoretisering en vooral aan verbinding met bredere sociale theorieën

Het theoretisch denken over intersectionaliteit lijkt zich enigszins in een vacuüm te bevinden, in het vacuüm van Genderstudies welbeschouwd. Dat werkt vaak als een innovatieve snelkookpan, maar kan ook tot gevolg hebben dat cruciale bijdragen voor een begrip van intersectionaliteit gemist worden, soms omdat zij niet binnen Genderstudies, maar in het bredere kader van sociale wetenschappen ontwikkeld zijn. Dat is jammer omdat ik ervan uit ga dat het niet mogelijk is om ongelijkheid en interferentie van ongelijkheid te begrijpen zonder een bredere sociale theorie. Ik zal twee veelbelovende voorbeelden geven, beide in bredere zin uit de sociale theorie, één ervan een kruisbestuiving tussen sociale theorie en Genderstudies.

De eerste is de theorie van duurzame ongelijkheid van Charles Tilly (1998). Wat kunnen we uit zijn werk leren over ongelijkheid, over interferentie tussen ongelijkheden in het algemeen en intersectionaliteit in het bijzonder? Tilly geeft vooral een theoretische verklaring voor het behoud van ongelijkheid. Hoe ziet hij het ontstaan en de continue reproductie van ongelijkheid? Tilly beschrijft vier mechanismen die hiervoor verantwoordelijk zijn: uitbuiting, het hamsteren van kansen, kopiëren en aanpassing. Aan de basis van de werking van deze mechanismen ligt de sociale constructie van categorische paren, het

onderscheiden van mensen in twee elkaar uitsluitende soorten. De grenzen die tussen beide helften van categorische paren getrokken worden, ziet hij als essentieel voor het maken en behouden van ongelijkheid. Het is typerend voor de isolatie (of uitsluiting) van Genderstudies in de sociale wetenschappen dat Tilly hier het wiel opnieuw uitvindt dat in Genderstudies allang aan het rollen is².

Het mechanisme van uitbuiting houdt in dat, als mensen al enige machtsbasis hebben, zij zelf toegevoegde waarde kunnen creëren door de inspanningen van anderen, meestal anderen die niet tot hun eigen categorie behoren en daarom 'buitenstaanders' zijn. Kapitalisme is een mooi voorbeeld hiervan. Het tweede mechanisme noemt Tilly het hamsteren van kansen, en dit mechanisme wordt ook ingezet door mensen en groepen die niet zelf al macht hebben. Als leden van een niet-machtige groep een kans zien om toegang te krijgen tot een hulpbron die op langere termijn waardevol is, dan zullen zij deze toegang voor hun eigen groep proberen te monopoliseren. Hij noemt als voorbeeld de manier waarop netwerken van migranten specifieke kennis over een bepaald beroep mobiliseren binnen hun eigen netwerk. Denk bijvoorbeeld aan de eerste Chinese migranten in Nederland die kennis hadden over hoe een succesvol 'exotisch' restaurant op te zetten, of aan de Bengaalse migranten in Wenen die de straatmarkt voor kranten en tijdschriften in handen hebben. Zij delen de kennis die nodig is om succesvol te zijn, maar alleen binnen de eigen groep. Door het hamsteren van kansen en monopoliseren van kennis binnen de eigen groep, maken ook zij ongelijkheid.

Tilly ziet deze mechanismen niet als het met opzet creëren van ongelijkheid. Voor hem is ongelijkheid een neveneffect van het organisatorisch improviseren om zelf iets te bereiken. De ongelijkheid die door exploitatie en hamsteren van kansen ontstaat, krijgt

een meer duurzame vorm door twee andere mechanismen: het kopiëren van elders bestaande sociale verhoudingen omdat dat veel eenvoudiger is dan zelf nieuwe sociale verhoudingen uitvinden³, en aanpassing, het tot stand komen van dagelijkse routines gebaseerd zijn op categorische paren, en van rechtvaardigingen voor deze routines in een bepaalde tijd en context. Een voorbeeld van kopiëren is het verschijnsel dat ongelijkheid in taakverdeling tussen vrouwen en mannen binnen gezinnen 'gekopieerd' is op de arbeidsmarkt in een verdeling tussen mannen- en vrouwenberoepen. Volgens Tilly, is daarmee een ongelijkheid in huishoudens – vrouwen doen onbetaald werk voor mannen – terecht gekomen op de arbeidsmarkt: vrouwen krijgen minder betaald voor werk dat lijkt op huishoudelijk of verzorgend werk⁴. Aanpassing is in belangrijke mate een proces van socialisatie, waarbij ook de minst bevoorrechte mensen routines ontwikkelen gebaseerd op de bestaande structurele ongelijkheid.

De mensen die uitbuiten of die kansen hamsteren, nemen continue besluiten hoe de lijn te trekken tussen gevestigden en buitenstaanders, hoe solidariteit, loyaliteit en controle te regelen, hoe kennis te monopoliseren die helpt om meer voordeel te trekken voor zichzelf of voor de eigen groep. Het kopiëren van elders bestaande categorische paren en aanpassing helpt om al deze problemen op te lossen, maar leidt ook tot het vastleggen van categorische paren, en dus van ongelijkheid.

Tilly is erg pessimistisch over de mogelijkheden in politiek en beleid om ongelijkheid te reduceren of op te heffen. Volgens hem zijn ook staten onderworpen aan de mechanismen die hij beschreef, alleen hebben ze ook de macht om categorische paren in wetgeving vast te leggen, en sanctiemogelijkheden die gewone organisaties niet hebben. Uitbuiting en het afbakenen van categorieën die wel en categorieën die niet 'kansen kunnen

hamsteren' is dagelijkse kost, ook voor democratische staten: zij bepalen bijvoorbeeld dat 'iedereen' op achttienjarige leeftijd mag trouwen, maar burgers die een partner uit een niet-ontwikkeld land willen trouwen pas met 21 en mits een inkomen van 120 procent van het minimuminkomen, zoals Nederland. Of zij bepalen dat sommige burgers niet met elkaar mogen trouwen, omdat zij dezelfde sekse hebben, zoals Oostenrijk doet. Alle staten leggen de categorisering van burgers, en daarmee in- en uitsluiting vast. Leden van dominante categorische groepen hebben altijd meer mogelijkheden tot uitbuiting of tot het hamsteren van kansen. Voor Tilly is het dus 'logisch' dat welvaartstaten vaak sekseongelijkheid hebben versterkt (Haavio-Mannila, 1993; Orloff, 1996; Siim, 1994).

Pas sinds de komst van de brede democratie hebben staten ook expliciet geprobeerd om inkomens of goederen te herverdelen en zo ongelijkheid te verminderen. Dergelijke pogingen tot vermindering van ongelijkheid zijn vaak afgedwongen door sociale bewegingen. Echter, volgens Tilly creëren of activeren sociale bewegingen bijna altijd categorische paren, zij het met het doel om onrechtvaardige behandeling van de 'zwakkere' helft van deze paren tegen te gaan. In hun strijd om 'insluiting' proberen zij de eigen categorie zo coherent mogelijk te presenteren en worden andere categorieën als minder belangrijk neergezet of uitgesloten. Zijn pessimistische blik op sociale bewegingen is dus vooral een kritiek op wat in Genderstudies 'identiteitspolitiek' heet.

Tilly presenteert een algemene theorie van ongelijkheid, en niet van intersectionaliteit. De basis is dat hij er op wijst dat alle categorieën gemaakt zijn en bestaan in sociale verhoudingen. Omdat zij in verschillende 'plaatsen' van het sociale en politieke leven zijn ingebed, verschillen ongelijkheden ook van elkaar. Zo is sekse onderscheidend werkzaam

in huishoudens, in lokale gemeenschappen, in klassen. Onderscheid naar ras echter valt meestal samen met huishoudens, gemeenschappen en klassen, en is meer 'gemaakt' door segregatie en fragmentatie van netwerken. Interventies werken dus anders uit voor sekse en ras, en kunnen alleen werken als ze gebaseerd zijn op precieze kennis van hun verschillende historische constructie⁵.

Toch schetst Tilly wel een theoretische vorm van interferentie. Hij maakt daarbij alleen onderscheid tussen ongelijkheden die diep verankerd zijn in het sociale leven (zoals sekse), en meer 'lokale' ongelijkheden, gebaseerd op categorische paren die alleen in een bepaald context voorkomen. Het teruggrijpen op verankerde categorieën als nieuwe hiërarchieën worden gemaakt, is een succesvolle manier om een nieuwe hiërarchie zonder problemen te laten werken. Zijn theorie is naast inspirerend eigenlijk ook moeilijk bruikbaar, aangezien we uit onderzoek weten dat ongelijkheid wel degelijk af kan nemen, al wordt afname vaak alleen zichtbaar als men een langer historisch perspectief hanteert.

De meest veelbelovende theorie die wél aangeeft hoe we processen van ongelijkheidsverandering en behoud kunnen begrijpen, is net verschenen. In haar nieuwe boek baseert Sylvia Walby zich op complexiteitstheorie om een gewaagde 'grand theory' te presenteren over complexiteit en systematische ongelijkheid naar sekse, klasse en etniciteit in een breed kader van modernisering en globalisering (Walby, 2009). Zij test haar theorie ook voor de Verenigde Staten, Zweden, Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Zij schetst de wereld als een set van systemen die telkens voor elkaar de omgeving vormen, en die daardoor aan elkaar verknoopt zijn.

Walby onderscheidt vier systemen: economie, besluitvorming, burgermaatschappij en geweld. Al deze systemen definieert zij opnieuw om vertekeningen eruit te halen. Niet

alleen negatieve feedback *loops* (denk aan een thermostaat: afhankelijk van het bereiken van een bepaalde omgevingswaarde, slaat het systeem aan of af), maar ook positieve feedback *loops* bepalen behoud en verandering in deze systemen. De veelheid van systemen zorgt voor ongelijktijdige veranderingen: als een economisch systeem moderniseert, betekent dat niet automatisch dat het politieke systeem ook moderniseert. Verandering in een systeem heeft effect op andere systemen, die reageren op verandering in hun omgeving en co-evolueren. Echte verandering treedt op als een bepaald omslagpunt voor een waarde bereikt wordt. In de biologie bijvoorbeeld wanneer teveel algen in een meertje terecht komen en het water onomkeerbaar troebel wordt. Walby's theorie stelt dat in de sociale wereld tegelijk met processen die gebaseerd zijn op materiële verdeling van goederen vermaatschappelijkingsprocessen optreden waarbij een set van principes veralgemeend worden en een systeem zelfversterkend wordt.

Walby laat voor Zweden zien dat de aanwezigheid van vrouwen in besluitvorming zo'n omslagpunt vormt. Als een kritische aantal vrouwen – meer dan veertig procent – op besluitvormende posities terecht komt, staan vrouwenbelangen voortaan gewoon op de agenda. De sterke toename van vrouwen in het Zweedse parlement typeert zij als een plotselinge verandering, niet als het gevolg van iets typisch Zweeds. Dit omslagpunt bepaalde wat er vervolgens gebeurde: de ontwikkeling van een van de meest egalitaire welvaartsstaten. Het effect van het grote aantal vrouwen in het parlement werd versterkt door de vroege samenwerking van feministes met de staat in Zweden. Walby beschrijft een soortgelijk proces ook voor de vakbonden die pas toen het aantal vrouwelijke leden drastisch was toegenomen (nadát vrouwen meer betaald gingen werken) aandacht schonken

aan gelijk loon en betere arbeidsomstandigheden voor vrouwen.

Walby laat aan de hand van Zweden ook zien dat processen van verbetering in gelijkheid naar klasse en sekse op verschillende momenten in de tijd plaatsvonden. De grootste verbeteringen in klasseongelijkheid in de jaren dertig waren een eenzijdige verbetering, waaraan werkende vrouwen nauwelijks deel hadden. Verbetering in de positie van werkende vrouwen trad pas op toen vrouwen zich in de jaren zestig en zeventig op eigen kracht een positie veroverden, het 'uitsluitingsproject' van de klassenstrijd in een inclusieve strijd veranderden, en eindelijk overwinningsboekten.

Het is in haar schets van interferentie in politieke strijd tegen ongelijkheid dat Walby iets aan Tilly zou kunnen hebben. In Tilly's termen zijn de vakbonden een typische organisatie die 'kansen hamstert'. Ten dien einde trekken zij grenzen tussen mensen. De geschiedenis leert dat het categorisch paar man-vrouw in het verleden gebruikt werd om voordelen te beperken tot de groep mannen. In het kader van mijn leeropdracht is vooral relevant wanneer en hoe dit mechanisme optreedt binnen bewegingen die ongelijkheid als thema hebben, of binnen beleid dat beoogt ongelijkheid te verminderen. Het maken van categorische paren kan het gemakkelijkst optreden als een beweging of beleid zich baseert op identiteiten of op groepen.

Een aantal voorbeelden. De vakbonden waren van origine een arbeidersbeweging, en de normarbeider voor deze beweging was een man die werkte en kostwinner was. Dat was de 'eigen' groep waarvoor exclusief kansen werden gezocht. Niet alleen vrouwen stonden daarbij in de kou, maar ook werkelozen, en homoseksuele mensen aan wiens discriminatie de vakbonden zich pas zeer recent iets gelegen laten liggen. Idem voor onfortuinlijke helften van andere categorische paren, zoals

allochtonen. Voor de dienstenbonden laat mijn collega Reinalda zien dat reeds net na WO II binnen de vakbond dappere vrouwen gelijk loon aan de orde stelden (Reinalda, 1985). Hij laat zien dat zij ongelijk werk wél accepteerden: secretaresse was volgens hen een vrouwelijk beroep dat vooral een beroep deed op vrouwelijke eigenschappen. Hij laat ook zien dat de vakbondsleiding ongevoelig was voor het argument van sekseongelijkheid en pas overstag ging voor de argumenten dat gelijk loon voor vrouwen mogelijk meer leden en dus meer macht zou opleveren, en dat werkgevers niet mannen zouden kunnen vervangen door goedkopere vrouwen. De vrouwenbeweging 'buiten' de vakbeweging was belangrijk als steun en drukmiddel. Ook in zijn geschiedschrijving spelen categorische paren een belangrijke rol: categorialisme is de term die gebruikt wordt om het verschijnsel van 'eigen groep eerst' en de negatieve gevolgen voor 'anderen' te duiden.

Een tweede voorbeeld uit de Nederlandse vrouwenbeweging. De huidige scheiding tussen een vrouwenbeweging en een beweging voor de rechten en vrijheden van homoseksuelen is een empirisch feit dat het gevolg is van een reeks beslissingen van individuen en groepen in en rond die bewegingen. Zo wilde Joke Smit eind jaren zestig ingaan op het aanbod van het COC om samen te werken, maar wezen velen binnen MVM en binnen het COC dit af. Beide bewegingen schatten de kansen voor de eigen groep groter in zonder de samenwerking. In de EmancipatieCommissie lukte het Joke Smit wel, ondanks weerstand, om homodiscriminatie als een andere vorm van seksediscriminatie op te nemen in een advies aan het kabinet Den Uyl (Vuijsje, 2008⁶).

Ik heb in dit eerste deel van mijn rede laten zien dat meer kennis over ongelijkheid vereist dat onderzoek zich richt op de structurele manier waarop ongelijkheid in sociale verhou-

dingen gemaakt wordt, dat steeds aandacht nodig is voor het maken van de categorieën zelf, dat het begrip interferentie nodig is om de aandacht ook op kruisingen van privilege en achterstelling te richten, dat het nodig is empirisch en normatief onderzoek te scheiden, en dat er in sterkere mate aansluiting gezocht moet worden bij bredere sociale theorieën. Mijn zoektocht naar die theorieën eindigt voor nu bij Tilly en Walby. Tilly schetst mechanismen die telkens weer ongelijkheid maken en vastleggen, Walby's gebruik van complexiteitstheorie omvat ook de mogelijkheid van verandering.

In politiek en beleid kan men echter niet blijven wachten tot wij academici eindelijk tevreden zijn over de kennis die we hebben. Er is behoefte aan gidsen die wijzen hoe men dan wel 'goed' beleid kan opzetten dat probeert ongelijkheid tegen te gaan, en dat aandacht besteed aan interferentie van ongelijkheden. In het volgende deel heb ik daarom op een rij gezet welke handelingsrichtingen tot nu toe beschreven zijn als mogelijk-erwijs nuttig of werkzaam.

Dynamiek van ongelijkheid en verandering: hoe politiek en beleid om kunnen gaan met interferentie tussen ongelijkheden

In de academische discussies en onderzoeken naar hoe politiek en beleid om kunnen gaan en om zouden moeten gaan met interferentie tussen ongelijkheden zijn tot nu tot vier verschillende benaderingen te onderscheiden.

De eerste benadering is een *reactieve* benadering. Deze benadering wijst er op dat vaak op geheel verkeerde wijze aandacht geschonken wordt aan de interferentie van ongelijkheden, leidend tot stigmatisering. Deze benadering pleit voor het blootleggen en bestrijden van dergelijke stigmatiserende vertekeningen. Het werk dat Conny Roggeband en ik samen hebben gedaan is een goed voor-

beeld hiervan. In onze analyse van Nederlands beleid constateerden we dat allochtone vrouwen tussen 1995 en 2005 een bijna 'emblematisch' beleidsprobleem zijn geworden. Uiteraard hebben we aan de orde gesteld dat en hoe de Nederlandse overheid een nieuw categorisch paar in wetgeving en beleid heeft vastgelegd: allochtonen versus autochtonen⁷. Linkse partijen plaatsten de problematische positie van 'allochtone vrouwen' op de politieke agenda, maar rechtse partijen bepaalden vervolgens de inhoud van dat beleid. De nieuwe eisen voor transnationale huwelijken uit niet-Westerse landen plaatsen vrouwen in een afhankelijke, kwetsbare positie, en problemen van integratie en emancipatie worden steeds meer geïndividualiseerd en 'geculturaliseerd'. Allochtone vrouwen worden door de overheid erop gewezen dat zij zich zelf moeten emanciperen van hun 'problematische cultuur', de verhullende term voor 'islamitische cultuur'. Hiermee is ook een proces van racialisering in Nederland gestart, waarbij seksegelijkheid – in tegenstelling tot de werkelijkheid – als kernelement van de Nederlandse cultuur wordt gepositioneerd⁸. Wat eerst alleen een kwestie was van herkomst en religie, is in toenemende mate in de Nederlandse politiek (vaak expliciet) en in beleid (meestal impliciet) een proces waarin 'moslim' tot een ras wordt. David Goldberg merkt hierover op dat dit een specifiek Europese vorm van rasconstructie is, ook in historische zin: 'The figure of the Muslim, alongside that of the Jew, has historically bookended modern Europe's explicit historical anxieties about blackness.' (Goldberg, 2006, p. 344). Alhoewel de overheid in deze periode zegt negatieve beeldvorming van allochtonen te willen tegengaan, levert zijzelf daar een belangrijke bijdrage aan door haar categorisering, en door de verschillende eisen die aan 'allochtone' en 'autochtone' burgers gesteld worden.

Het openbaar maken van contraproductieve overheidsbijdragen, en van politieke standpunten die bijdragen aan ongelijkheid kan een belangrijke interventie ten goede zijn, en de wetenschap kan er bij uitstek een rol in spelen. Deze benadering wordt ook toegepast door bewegingen die juist wel aandacht besteden aan interferentie tussen ongelijkheden. Een goed voorbeeld daarvan is de groep die zich Next GENDERation noemt, die in haar manifest 'Niet in mijn naam' iedere samenwerking met xenofobe politieke groeperingen in de naam van gelijkheid tussen mannen en vrouwen afwijst. Zij wijst er op dat het deze politieke groeperingen niet gaat om seksegelijkheid maar om het buitensluiten van (meestal) migranten.

De tweede benadering is een *pragmatische*, die oproept om niet al te lang te denken dat complexe interferenties alleen recht kunnen worden gedaan met complexe nieuwe beleidsvormen of wetgeving. Zoals Margaret Sattertwaiete overtuigend liet zien, kunnen de specifieke problemen van migrantenvrouwen die in huishoudens werken goed worden aangepakt met bestaande beleidsinstrumenten. In haar werk maakt zij eerst een uiterst precieze reconstructie van alle problemen waarmee migrantenvrouwen die in huishoudens werken te maken kunnen krijgen. De lijst is lang: uitbuiting in de hoeveelheid en de aard van het werk, in de betaling en in de contractvormen; beperkingen in bewegingsvrijheid in de openbare ruimte; discriminatie op het werk in het thuisland en elders; gevaarlijk en vernederend werk dat impact heeft op veiligheid en gezondheid; seksespecifiek geweld op de werkplek; seksespecifieke vormen van racisme en xenofobie; beperkingen in de mogelijkheden zich te organiseren om voor hun rechten op te komen. Sattertwaiete's benadering – die zij toegepaste intersectionaliteit noemt – komt er op neer dat zij een hele reeks reeds bestaande mensenrechten-

verdragen langs deze problemen legt, en laat zien dat al deze problemen reeds kunnen worden aangepakt met bestaande verdragen. De vijf verdragen die zij daarbij gebruikt zijn: het Vrouwenverdrag (CEDAW); het Internationale Convenant voor Sociale, Economische en Culturele rechten (ICESCR); het Internationale Convenant voor Burgerrechten en Politieke rechten (ICCPR); de Internationale Conventie voor het uitbannen van alle vormen van raciale discriminatie (CERD), en de Internationale Conventie voor bescherming van de rechten van alle migrantenarbeiders en de leden van hun gezinnen, (MWC). De conclusie van Sattertwite is dat een specifiek verdrag over de rechten van migrantenvrouwen niet nodig is, omdat de bestaande verdragen voldoende zijn mits ze intersectioneel worden toegepast.

Deze benadering is interessant voor de Europese Unie lidstaten, en de Europese Unie zelf, die worstelen met de vraag hoe ongelijkheid aan te pakken, gegeven de interferentie tussen verschillende ongelijkheden. Alle landen gaan hiermee verschillend om, sommige hebben tientallen wetten die allerlei verschillende ongelijkheden in verschillende contexten aanpakken, anderen hebben er slechts een paar; sommige hebben een overkoepelend orgaan ingesteld dat over alle problemen met ongelijkheden moet waken, andere hebben voor elke ongelijkheid die zij relevant achten een apart orgaan. Dat maakt Europa tot een laboratorium voor vergelijkend onderzoek. In het kader van het QUING-project⁹ hebben Sophie Lauwers en Saskia Martens bijvoorbeeld een vergelijking gemaakt tussen Nederland en België. Hun simpele startvraag: maakt het feit dat Nederland en België andersoortige instituties hebben voor gelijke behandeling verschil voor mensen die met een specifieke ongelijkheid te maken hebben doordat zij zich op het kruispunt van twee ongelijkheden bevinden? Hun antwoord is dat niet alleen geïntegreerde instituties (zoals in

Nederland), of geïntegreerd beleid (zoals in België) de mogelijkheid openen om intersectionele ongelijkheid aan te pakken, maar dat pas een meer complexe manier van denken over intersectionaliteit creatieve oplossingen mogelijk maakt.

Een derde benadering is daarentegen juist meer *substantieel*, en pleit voor iets als gelijkheidsmainstreaming, waarbij structuren van onze samenlevingen worden veranderd die ongelijkheid vastleggen. Dit zijn bijna altijd structuren die onderscheid maken tussen burgers. Een historisch voorbeeld hiervan is de vermogens eis voor het toekennen van kiesrecht. Meer hedendaagse voorbeelden zijn het kostwinnersbeginsel in de sociale zekerheid, hogere inkomenseisen voor allochtonen die willen trouwen met iemand uit een niet als Westers gedefinieerd land, of het beperken van toegang tot IVF-procedures tot heteroseksuele of tot getrouwde vrouwen. Tilly benadrukt dat beleid tegen ongelijkheid geen kans maakt als het alleen discriminatie door individuen verhindert. Ongelijkheid kan alleen worden tegengegaan als alle delen van de samenleving onderzocht worden op hoe bestaande regelingen het uitbuiten van groepen door andere groepen of het hamsteren van kansen door sommige groepen mogelijk maken, hoe zij bestaande categorische paren kopiëren naar andere domeinen, en welke rechtvaardigingen zij inhouden voor ongelijkheidsproducerende routines. Een voorbeeld dicht bij huis: als men de ongelijke verdeling van topposities aan universiteiten tussen mannen en vrouwen wil tegengaan, voorspelt Tilly dat het opleggen van rigoureuze gelijkheid in de selectieprocedures voor hoogleraren minder effect zal hebben dan het veranderen van de netwerken waarlangs wordt gerekruteerd voor deze posities. Pas als men het seksespecifieke systeem van hamsteren van kansen voor deze posities begrijpt, kan men betere interventies plannen. Ik prijs me

gelukkig dat Yvonne Benschop (Benschop & Verloo, verschijnt binnenkort) en Marieke van den Brink (2009) op mijn faculteit juist hiermee bezig zijn.

In principe hebben alle Europese landen (en veel andere landen bovendien) op de Wereld Vrouwenconferentie in Beijing in 1995 afgesproken dat zij aan gendermainstreaming zouden doen: dat zij, vooraleer zij nieuw beleid invoerden, ervoor zouden zorgen dat nieuw beleid niet meer zou bijdragen aan sekseongelijkheid, omdat zij na zouden gaan of dit beleid ongelijk uitwerkte voor vrouwen en mannen. Als iets nu, veertien jaar later duidelijk is, is het dat een dergelijke benadering naast substantieel, en mogelijk revolutionair, in ieder geval ook licht utopisch of in ieder geval heel moeilijk is. In het verleden heb ik samen met Conny Roggeband (Roggeband & Verloo, 2006) en met Yvonne Benschop (Benschop & Verloo, 2006) onderzoek opgezet dat tegelijk nieuwe methodes voor gendermainstreaming ontwikkelde en deze ook aan onderzoek onderwierp.

De laatste benadering is een *procedurele*, die niet focust op wat te doen, maar op hoe het politieke proces moet worden vormgegeven, en wie daarin zeggenschap moeten krijgen. Deze benadering kan je zien als een pleidooi voor verdieping of vernieuwing van de democratie. Kern van de benadering is een pleidooi om meer en andere, vaak gemarginaliseerde groepen sterker bij de besluitvorming te betrekken, vaak in het normatief kader van deliberatieve democratie. De basisvraag hierbij is altijd of het werkelijk mogelijk is dat gemarginaliseerde groepen in de huidige opzet van onze democratie gehoord kunnen worden. Machtverhoudingen die buiten het politiek systeem spelen kunnen nu eenmaal moeilijk buiten de orde verklaard worden. Naast vragen over de mogelijkheden, achtergronden en consequenties van vernieuwing van de democratie (Jacobs, Thijssen &

Mudde, 2004; Leijenaar, 2007), gaat het mij hierbij ook om zeer relevante vragen over de mogelijkheid van agonistische strijd in de democratie (Schmidt-Gleim & Verloo, 2003; Rummens, verschijnt binnenkort).

In het kader van het QUING-project kijken we welke groepen uit de burgermaatschappij in welk land eigenlijk de kans krijgen om meer direct bij te dragen aan het ontwerpen, of uitvoeren van beleid dat ongelijkheid tegen gaat, en of we daarin dominantiepatronen kunnen zien. Eerste voorlopige resultaten wijzen er op dat (Krizsan, Jalusic, Popa & Kuhar, 2009) er grote verschillen zijn tussen landen in de Europese Unie in de mate waarin zij in hun wets- en beleidsteksten aan groepen uit de burgermaatschappij refereren, en dat er ook verschillen zijn tussen de verschillende beleidsthema's (algemeen emancipatiebeleid, seksegebaseerd geweld, 'intimate citizenship', 'non-employment').

Een ander deel van de discussies en bijdragen aan deze benadering gaat over het begrijpen van competitie tussen bewegingen – de term die hiervoor gebruikt wordt is 'the oppression olympics' (Martinez, 1993) –, en over de mogelijkheden en problemen van coalities tussen verschillende bewegingen. Interferentie van ongelijkheid leidt er volgens Elisabeth Cole (2008) toe dat bewegingen of beleid vooral aandacht besteden aan die mensen die op één element na – het element dat onderwerp is van de beweging of van het beleid: sekse of klasse of seksualiteit – geprivilegieerd zijn in hun status. Onderzoek heeft inmiddels overtuigend aangetoond dat competitie tussen bewegingen een probleem is, en dat interferentie tussen ongelijkheden betekent dat competitie leidt tot ongelijkheid binnen een beweging. Identiteitspolitiek versterkt de negatieve gevolgen van competitie.

Bewegingen krijgen ook vorm door hun allianties. De verbindingen die ze aangaan om middelen te verwerven voor de beweging

vormen hun doelen en werkmethodes. Judith Adler Hellmann heeft reeds in 1987 voor de vrouwenbeweging in Italië mooi laten zien hoe verschillende allianties op stedelijk niveau ertoe leiden dat bewegingsorganisaties heel verschillende richtingen insloegen (Adler Hellmann, 1987). Zij liet zien dat allianties zowel materiële (toegang tot ruimtes om bij elkaar te komen bijvoorbeeld) als discursieve (het delen van bepaalde ideeën) grondslagen hebben. 'Framing', de specifieke manier waarop een beweging of een beleid definieert wat het probleem is, hoe het komt dat een probleem bestaat en wie de verantwoordelijkheid heeft om een probleem op te lossen (Verloo, 2005; Lombardo, Meier & Verloo, 2009), is een cruciaal element in het vormen of verhinderen van allianties, omdat overlap in definiëring van problemen de discursieve basis is voor allianties (Ferree, 2009). Cooper (2004) geeft een mooi voorbeeld over barrières voor samenwerking tussen de vrouwenbeweging en de transgenderbeweging, waarbij voor grote delen van de vrouwenbeweging het dichotome karakter van sekse geen probleem is en voor de transgenderbeweging wel.

Volgens Cole (2008) zijn succesvolle coalities niet gebaseerd op identiteiten, maar op 'het delen van een zelfde gemarginaliseerde relatie tot de macht', en pakken ze ook machtsverschillen binnen bewegingen aan. Zij geeft een 'goed' voorbeeld uit de Verenigde Staten, rond het organiseren van de 'March for women's lives', die oorspronkelijk gepland stond als een demonstratie voor abortusrechten, en die, na grote problemen om ook zwarte vrouwen bij de demonstratie te betrekken, de agenda uitbreidde tot 'reproductieve rechten' (ook het recht om kinderen te hebben, en het recht om de voogdij te houden over kinderen), en de samenstelling van het bestuur veranderde. De demonstratie werd een groot succes.

Onderzoek en onderwijs naar ongelijkheidsvraagstukken: mijn agenda voor de komende jaren

Ik heb in het tweede deel van mijn lezing laten zien dat er, ondanks de vele open vragen die ik in het eerste deel heb belicht, wel degelijk ook reeds oplossingsrichtingen beschikbaar zijn. Het onderzoeken van deze oplossingsrichtingen in de werkelijkheid is het tweede deel van mijn onderzoeksagenda, die daarmee wellicht ambitieus maar tegelijk ook praktisch wordt. Om deze brede onderzoeksagenda aan te pakken, wil ik de samenwerking met anderen die ook in dezelfde vraagstukken geïnteresseerd zijn, voortzetten, en versterken¹⁰. Waar mogelijk zal ik actief de resultaten van mijn onderzoek inbrengen in onderwijs, in beleid en politiek. Daarnaast wil ik doorgaan met activiteiten die ongelijkheid in de wetenschap zelf blootleggen, aanpakken en onderzoeken. Mijn hoogleraarschap opent ook daarvoor nieuwe mogelijkheden.

Noten

- 1 Zonder de vele discussies in het kader van het QUING-project over intersectionaliteit had ik deze rede niet kunnen schrijven. Ik ben dankbaar dat ik met zoveel toegewijde denkers en onderzoekers mag samenwerken.
- 2 Zie ook Butler, 1988; Brouns, Grünell & Verloo, 1995. Meerdere auteurs hebben er op gewezen dat Genderstudies en andere sociale wetenschappen vaak parallel bepaalde kennis blijken te ontwikkelen. Zie bijvoorbeeld Kenny en McKay, 2009. 'Already doin' it for ourselves? Skeptical notes on feminism and institutionalism. *Politics & gender* 2009, 5 (2).
- 3 Dit mechanisme vertoont parallellen met wat Waylen 'institutional layering' noemt, het verschijnsel dat nieuwe instituties bovenop, of binnenin bestaande instituties worden geplaatst omdat er geen middelen beschikbaar zijn voor innovatie (Waylen, 2009)

- 4 Zie Katz, Stern en Fader (2005) voor een bredere analyse van duurzame ongelijkheid van vrouwen op de arbeidsmarkt in de Verenigde Staten, gebaseerd op Tilly.
  - 5 Dit argument heb ik ook zelf gehanteerd in Verloof, 2006.
  - 6 Dank aan Niels Spierings voor het wijzen op deze passages in de biografie.
  - 7 Voor de Verenigde Staten heeft Dvora Yanow erg mooi in beeld gebracht hoe 'ras' en 'etniciteit' in wetgeving en beleid zijn gemaakt, welke gevolgen dat heeft en hoe ook degenen die in dat beleid gecategoriseerd worden vaak belang hebben bij het instandhouden van deze raciale categorieën, daarmee het mechanisme van 'kansen hamsteren' voor de Verenigde Staten blootlegend (Yanow, 2003).
  - 8 Birte Siim en Hege Skeje (2008) schetsen voor Denemarken een soortgelijk proces waarbij sekselijkheid een plotseling statusverhoging doormaakt als kern van nationale waarden, die ingezet worden om de minderwaardigheid van andere (ook daar islamitische culturen) duidelijk te maken.
  - 9 QUING is een onderzoeksproject in het Zevende Kaderprogramma van de Europese Unie. Zie www.quing.eu.
  - 10 Naast samenwerking met collega's aan de Radboud Universiteit, vooral Yvonne Benschop, Monique Leijenaar, Willy Jansen, en Anna van der Vleuten, zal ik ook samenwerking zoeken met collega-hoogleraren die elders in Nederland met soortgelijke vragen bezig zijn, zoals Halleh Ghorashi (2006), Saskia Keuzenkamp (2007), Joyce Outshoorn (1997), Ingrid Robeyns, Renée Römkes (2008), Sawitri Saharso (2009) en Evelien Tonkens (2006).
- Literatuur**
- Adler Hellmann, Judith (1987). *Journeys among women: feminism in five Italian cities*. New York: Oxford University Press.
- Benschop, Yvonne & Mieke Verloof (verschijnt binnenkort). Policy, practice and performance: gender and organizational change. In: Patricia Yancey Martin (Ed.) *Handbook on gender, work and organization*.
- Benschop, Yvonne & Mieke Verloof (2006). Sisyphus' sisters. Can gender mainstreaming escape the genderedness of organizations? *Journal of Gender Studies*, 15 (1): 19-33.
- Butler, Judith (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40 (4): 519-531.
- Brink, M. van den (2009). *Behind the scenes of science. Gender practices in recruitment and selection of professors in the Netherlands*. PhD dissertation, Radboud University Nijmegen.
- Brouns, Margo, Marianne Grünell & Mieke Verloof (Eds.) (1995). *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*. Bussum: Coutinho.
- Cole, Elisabeth (2008). Coalitions as a model for intersectionality: from practice to theory. *Sex Roles*, 59: 443-453.
- Cooper, Davina (2004). *Challenging diversity: rethinking equality and the value of difference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crenshaw, Kimberlé Williams (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 139-67.
- Ferree, Myra Marx (2009). Inequality, intersectionality and the politics of discourse: framing feminist alliances. In: Emanuela Lombardo, Petra Meier en Mieke Verloof, *The discursive politics of gender equality. Stretching, bending and policy making*. Routledge: Londen, p. 86-105.
- Ghorashi, Halleh (2006). *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in Nieuw Nederland*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Goldberg, David Theo (2006). Racial europeanization. *Ethnic and Racial Studies*, 29 (2): 331-364.
- Haavio-Mannila, Elina (1993). *Women in the workplace in three types of societies*. Ann Arbor: Center for the Education of Women, University of Michigan.
- Hancock, Ange-Marie (2007). When multiplication doesn't equal quick addition: examining intersectionality as a research paradigm. *Perspectives on Politics*, 5 (1): 63-79.
- Jacobs Kristof, Thijssen Peter & Mudde Cas (2004). Electorale participatie van Belgen van Marokkaanse of Turkse afkomst in Vlaanderen. Timmermans, Christiane (Eds.), *Wanneer wordt vreemd, vreemd? De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid*. Acco: Leuven, p. 223-239.

- Katz, Michael B., Mark J. Stern & Jamie J. Fader (2005). Women and the paradox of economic inequality in the twentieth century. *Journal of Social History*, Fall: 65-88.
- Keuzenkamp, Saskia. 2007. *Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?* Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Krizsan, A. V. Jalusic, R. Popa & R. Kuhar. 2009. Draft Final LARG report. Ongepubliceerd QUING paper.
- Lauwers, Sophie & Saskia Martens (2009). *Accommodating multiple discrimination*. Equality bodies in Belgium and the Netherlands analyzed from an intersectional gender perspective. QUING Working Paper. Sophie Lauwers en Saskia Martens. Accommodating multiple discrimination
- Leijenaar, Monique (2007). *De last van ruggespraak*. Oratie Radboud universiteit Nijmegen.
- Lombardo, Emanuela, Petra Meier & Mieke Verloo (Eds). *The discursive politics of gender equality stretching, bending and policymaking*. Routledge: Londen, p. 169-186.
- Martinez, Elisabeth (1993). Beyond black/white: the racisms of our times. *Social Justice*, 20: 22-34.
- NextGENDERation (2004). Niet in mijn naam! *De Standaard*, 8 maart <http://www.nextgeneration.net/projects/notinournames/nederlands.html> gelezen op 11 augustus 2009.
- Orloff, Ann (1996). *Gender and the welfare state*. Working paper 1996/79. Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Madrid.
- Outshoorn, J.V. (1997). 'Incorporating feminism: the women's policy network in the Netherlands', in: Gardiner, F. (Ed.), *Sex equality policy in Western Europe*. London: Routledge, p.109-127.
- Reinalda, Bob (1985). *De dienstenbonden. Klein maar strijdbaar*. Ambo: Baarn.
- Roggeband, Conny & Mieke Verloo (2006). Evaluating gender impact assessment in the Netherlands (1994-2004): a political process approach. *Policy and Politics*, 34 (4): 615-632.
- Roggeband, Conny & Mieke Verloo (2007). Dutch women are liberated, migrant women are a problem. *Social Policy and Administration*, 41 (3): 271-288.
- Renée Römkes (2008). *Met recht 'n zorg? Overdenkingen bij wet- en regelgeving over geweld in de privésfeer*. Oratie Universiteit van Tilburg.
- Rummens, Stefan (verschijnt binnenkort). Democracy as a non-hegemonic struggle. Disambiguating Chantal Mouffe's agonistic model of politics. *Constellations*.
- Saharso, Sawitri (2009). *De culturele opsluiting voorbij. Nieuw intercultureel bestuur*. Oratie Universiteit Twente.
- Sattertwate, Margaret L. (2005). Crossing borders, claiming rights: using human rights law to empower women migrant workers. *Yale Human Rights & Development Law Journal*, 48: 1-66.
- Schmidt-Gleim, Meike & Verloo, Mieke (2003). *One more feminist manifesto of the political*. IWM Working Paper No. 2/2003: Vienna.
- Siim, Birte (1994). Engendering democracy: social citizenship and political participation for women in Scandinavia, *Social Politics* 1: 286-305.
- Siim, Birte & Hege Skeje (2008). Tracks, intersections and dead ends. Multicultural challenges to state feminism in Denmark and Norway, *Ethnicities*, 8 (3): 322-344.
- Tilly, Charles. 1998. *Durable inequality*. Berkeley: University of California Press.
- Tonkens, Evelien (2006). *De bal bij de burger*. Oratie Universiteit van Amsterdam.
- Verloo, Mieke (2006). Multiple inequalities, intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies*, 13 (3): 211-229.
- Verloo, Mieke (red.) (2007) *Multiple meanings of gender equality. A critical frame analysis of gender policies in Europe*. CEU Press: Budapest.
- Vuijsje, Marja (2008). *Joke Smit. Biografie van een feministe*. Amsterdam: Atlas.
- Walby, Sylvia (2009). *Globalization and inequalities: complexity and contested modernities*. Londen: Sage.
- Walby, Sylvia, Jo Armstrong & Sofia Strid (2009). *Conceptual framework for gender+ equality policies in a multicultural context*. QUING Deliverable D52.
- Waylen, Georgina (2009). What can historical institutionalism offer feminist institutionalists? *Politics & Gender* 5 (2): 245-253.
- Wekker, Gloria (2002). *Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland*. Oratie Universiteit Utrecht.
- Yanow, Dvora (2003). *Constructing 'race' and 'ethnicity' in America: category making in public policy and administration*. New York: M.E.Sharpe.